

Zeven sleutels naar het verhaal

Joke GOUDSWAARD

*Als de tocht niet meer voert,
naar de plaats waar alles
weer goed komt, wat houdt
haar gaande?
Anna Enquist*

INLEIDING Wat een mooie vraag om te schrijven over de kracht van het narratief, de betekenis en de waarde van het werken met verhalen. In mijn werk als trainer en supervisor is de inzet van metaforen een onlosmakelijk onderdeel van het vak. In mijn praktijk als rouwtherapeut en coach is het creëren van een groter, dragend perspectief van wezenlijk belang. Juist bij de existentiële vragen waar geen sluitend antwoord op is, werkt een metafoor als medicijn en als steun in de rug. Dat geldt zowel bij een individuele sessie of het coachen van een team, als bij het maken van een kader voor een training.

Metaforen kunnen zo werken als herstelverhalen en bieden op symbolisch niveau een uitweg, oplossing of nieuw perspectief. Hierin schuilt de meerwaarde.

Wat houdt ons gaande? Misschien is dat wel het kernthema in het werken met helende verhalen: gericht op het vermogen om het eigen verhaal te bewonen, met alles wat er is. Als therapeut, trainer of supervisor maak je hier via beelden, symbolen en metaforen een context voor. In mijn werk zijn mensen vaak delen van hun verhaal kwijtgeraakt of ze herkennen zich niet meer in de plot. Dan verdwalen ze in het onderweg zijn; er mist een oriëntatiepunt. De opdracht ligt in het her-

J. Goudswaard is trainer en supervisor bij Phoenix Opleidingen te Utrecht, heeft een eigen rouwpraktijk en is coach en supervisor. E-mail: jokegoudswaard@planet.nl.

ordenen van het verhaal, zodat iemand zijn eigenaarschap en bezieling kan terugvinden. Een verhaal krijgt een metaforische betekenis, als we onszelf erin herkennen en het een opening biedt om de werkelijkheid met nieuwe ogen te bekijken. Waar rechtstreekse vragen en interventies via de lineaire taal niet geëigend zijn, doe je mensen vaak meer recht met een metafoor. Als begeleider benader je de pijnplek of het innerlijk conflict vanuit de flank. Anders gezegd: je gebruikt het verhaal als huid of bescherm laag, om dat wat moeilijk onder ogen te zien valt, op zo'n manier voor het voetlicht te brengen, dat het de ander ademruimte geeft.

Graag neem ik de lezer – vanuit een aantal verschillende perspectieven – mee in de werkwijze en de attitude die het vraagt om het verhaal als ingang te gebruiken bij begeleidingswerk. Meer beeldend gezegd biedt deze bijdrage zeven sleutels om de verhalruimte te openen. Metaforen – zoals een parabel, mythe, sprookje of eigen ervaring – openen een grotere ruimte, een derde ruimte, waarin mensen de kans krijgen om vanuit een ander gezichtspunt te kijken naar datgene waar ze tegenaan lopen.

SLEUTEL 1: HELD(IN) IN HET EIGEN VERHAAL

Elk verhaal is een levensles, over hoe je met de dingen om moet gaan en je je hieraan kunt ontwikkelen. De universele menselijke dilemma's komen erin terug. In het je identificeren met een rolmodel, herken je iets en zoek je naar een kwaliteit, aan de hand waarvan je wilt leven. Ieder mens is de held of heldin in het eigen verhaal, met een persoonlijke opdracht of bijzondere taak.

Joseph Campbell noemt dit de reis van de ziel. Wanneer iemand zichzelf een symbolische naam geeft, ter aanvulling of als ondertitel van de eigen naam, wordt het kernthe-

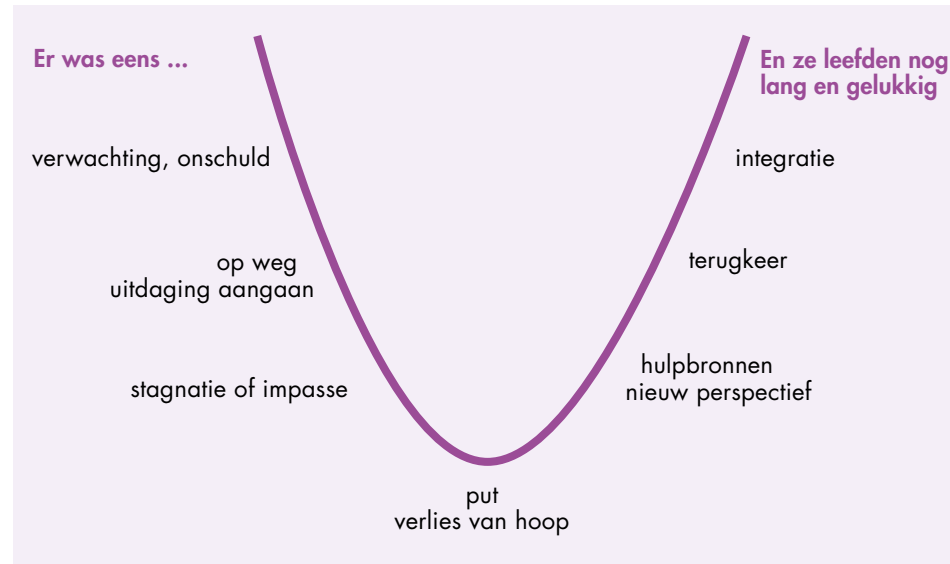
ma al snel zichtbaar. Ben je als juffrouw Ophelia die zich schuilhoudt in het soufleurshokje onder het podium, dromend van een carrière op het toneel? Haar taak is om tevoorschijn te komen in het volle licht. Of lijkt je meer op Don Quichot, de ridder die op windmolens jaagt, met als opdracht waarheid van waan te leren onderscheiden? Of voel je je juist verwant met James Bond, dol op avontuur en gevaar, met als geheime wens dat een geliefde zijn hart echt opent? Elk levensverhaal heeft een rode draad, een leitmotiv, zelfs als alles soms totaal onoverzichtelijk lijkt. Door verhalend te kijken leer je de mensen die je coacht om obstakels en dwaalwegen op hun route als déjà-vu-momenten te herkennen. Iemand was daar al eens, met mogelijk eenzelfde soort dilemma. Die ontdekking zet aan tot nieuwe antwoorden of tot betekenisgeving op een diepere laag.

Rama King heet mijn eenjarige kleinzoon met zijn bruine huid; de naam van een god in een Indiaas epos. Zijn ouders – mijn pleegdochter en haar partner, beiden zonder veilige achtergrond – kozen dit uit voor hun 'koningskind'. Hij zal, in tegenstelling tot hen, wortels hebben en een klinkende geschiedenis.

Mooi dat we ook vanuit onszelf innerlijk de weg naar een helend vervolg kunnen weten. Daar kun je als begeleider bij aansluiten of je kunt iemand ertoe motiveren.

SLEUTEL 2: DE METAFORISCHE LEERLIJN

In elk verhaal kun je een metaforische leerlijn ontdekken. Dit patroon is de basis van elk boek en van elke tv-serie, film of opera. Zo kunnen we innerlijk meereizen; we herkennen de ontwikkelingsweg. 'In den beginne' ...

Figuur 1 De metaforische leerlijn.

is de wereld nieuw en heel, zonder dualiteit. Na het verwachtingsvolle begin van 'er was eens' – een tijd van onschuld zoals Adam en Eva in het paradijs nog voor er van de appel gegeten is – komt de roep om op weg te gaan. De opdracht is om het veilige en vertrouwde thuis te verlaten en de wereld in te gaan. De proloog is voorbij, het verhaal begint en er staat iets te gebeuren.

Het ontwikkelen van zelfstandigheid en het maken van eigen keuzes is de volgende stap. Een behoefte aan autonomie gaat meestal gepaard met het zich afzetten tegen het vertrouwde van 'ooit en toen'. Via bemoedigende avonturen, pijnlijke confrontaties en flinke omwegen of dwalingen leidt de tocht via de diepte van de put tot de terugkeer naar huis, met geïntegreerde nieuwe vermogens. Hoe groot ook het verlangen, er is geen rechtstreekse doorgang van 'er was eens' naar 'ze leefden nog lang en gelukkig'. De put en de breuklijnen horen wezenlijk bij het verhaal. Juist op de bodem van de put,

waar mensen alle houvast kwijt zijn en met lege handen staan, zit wonderlijk genoeg ook het keerpunt, het kantelmoment. De oude wetten hebben geen bestaansrecht meer. Wie deze eenzame ervaring uithoudt en doorleeft, krijgt nieuwe inzichten en ontdekt onverwachte hulpbronnen, een verwijzing naar de toekomst. Hakte je voorheen liever je handen af, dan hulp te vragen, nu roep je: 'Help!' Sterker nog, je gelooft dat er iemand voor je is. Wist je niet dat je op jezelf kon vertrouwen, dan is er nu een fractie van een seconde het besef: 'Het komt op mij aan.'

Elke fase in de leerlijn is gekoppeld aan een bepaalde grondhouding als coach. Gaat het bij de start vooral om bewustwording van wat er speelt, inclusief het eigen aandeel, tijdens de afdaling richting de put – het moment van waarheid – ligt de focus op stevige bemoediging en ondersteuning. In de fase erna vraagt het oefenen met nieuwe vaardigheden support en specifieke feedback. Bij de

terugkeer zit altijd een moment van koppigheid ('Hoezo, terug naar huis?'), inclusief de angst dat oude patronen opnieuw de kop op zullen steken. Het wordt nu een proeve van bekwaamheid in de realiteit.

Van alles wat we tegenkomen, maken we ieder op eigen wijze een verhaal. We trekken conclusies, over onszelf, de ander en de wereld. Over hoe je het beste kunt omgaan met goed en kwaad, over wie er bij hoort en wie niet en of je zelf de moeite waard bent.

Welke titel iemand zijn verhaal geeft, weerspiegelt ook hoe diegene zijn levensscriptervaart en er betekenis aan geeft. Dit betekenis geven hangt samen met aannemen hoe het is gegaan; met erkennen dat je ergens geen antwoord op had, maar het beste deed wat je in die situatie kon doen. Wat is het verhaal van je familiesysteem, wat deden je (voor)ouders met hun 'plek der moeite'?

Gaandeweg de reis krijgen de verhalen die we maakten, de verhalen waar we uit wilden stappen en die we onderweg verloren, zin. Er ontstaat een nieuw verhaal. In de terugblik op het gelopen pad ontdekt de held(in) waar het werkelijk om ging. De verworven schat is daarbij innerlijke integratie.

Het team van de instelling voor coaching van organisaties bestaat uit vrouwen en dat is ook hun specifieke kracht. In de supervisie zoeken ze naar wat hen soms ook belemmert: een sterke gedrevenheid om 'hun mannetje te staan'.

Het verhaal over de val van Troje biedt een verfrissende invalshoek. Bij de belegering van de stad in oorlogstijd nemen de vrouwen een gezamenlijk besluit: we trekken ons terug in onze slaapvertrekken en maken ons mooi. Onze kleding zal rood zijn, we zullen sieraden dragen uit de lijn van onze geschiedenis. Zo zullen we de vijand

tegemoet treden en laten zien wat overgave voor ons betekent: een mengeling van fier rechtop staan en vasthouden aan onze eigenheid.

SLEUTEL 3: WOND EN MEDICIJN Zonder crises zouden er geen verhalen, mythen, drama's of Griekse tragedies zijn. Er speelt altijd een conflict met de goden, een verdrijving uit het paradijs of het spoorloos verdwijnen van de zon (de 'grote moeder'). In helende verhalen heeft de crisis betekenis. De wond is het begin van de zoektocht naar de doorbroken heelheid. Hier raken het grote en het kleine persoonlijke verhaal elkaar. Je kunt beide gebruiken om de essentie bloot te leggen. Door een klein persoonlijk verhaal te vertellen, ga je vooral naast iemand staan. Bij een groter, verhalend of mythisch beeld ligt de focus meer op het lot en omgaan met het lot en op wie je bent als mens, bijvoorbeeld door een plek te maken voor de klacht en de ander even 'als Job' de eigen vragen te laten doorleven.

Een cliënt staat op het punt van scheiden. Razend is hij. En verongelijkt. Maar daaronder zit pijn. Ik vertel hem het verhaal van Job. En vraag hem ondertussen al zijn 'waaroms' in het kommetje van zijn handen te leggen.

Alles wordt Job ontnomen: zijn veestapel, boerenhoeve en uiteindelijk zijn kinderen. Telkens meldt een boodschapper nieuwe rampspoed. God en de duivel waren met elkaar in gesprek en besloten Job te testen in zijn geloof in het goede. Als je echt alles kwijt bent, komt het erop aan. Jobs: 'Waarom?', is een vraag op de bodem van de put. Zijn wanhoop brengt hem bij de essentie. Het is stil geworden naast me. Dan kijkt hij op en zegt: 'Wat er ook gebeurt, ik ga er al'

les aan doen om het niet verder stuk te maken tussen ons.’

Een helend verhaal draagt de wond en het medicijn in zich, en het biedt een opening naar hoop of zingeving. Hierbij is verbeeldingskracht je maatje.

SLEUTEL 4: VERBEELDING Bijzonder dat verbeelding ons op elke plaats kan brengen, die we maar willen. Bij het werken met verhalen maak je daar gebruik van. Verbeelding geeft mensen een nieuwe toegang tot de realiteit, een mogelijkheid zich er anders toe te verhouden. Een metafoor is dan als een nieuwe lijst om een oud schilderij: verlangen en gemis kunnen er een plek door krijgen. De pijn, het verdriet of de onmacht blijven, maar ze krijgen een omhulling en een nieuw perspectief.

Als begeleider sluit je vriendschap met alle delen en polariteiten in het verhaal, ook met wat buitengesloten of vergeten is. Je verwelkomt de dissonantie en de dilemma's, door de manier waarop je vertelt, luistert en met iemand werkt. Met als invalshoek telkens de vraag: 'Wie ben je nog meer?' Beelden en als-of-taal zijn hierbij een belangrijke hulpbron. Zoals in het volgende voorbeeld, waarbij 'op reis gaan' het kernthema van de metafoor wordt.

Meester Peter is ernstig ziek en weet dat hij gaat sterven. Op zijn verzoek kijk ik samen met hem hoe hij dit de kinderen uit groep 6, die hij al vier jaar begeleidt, kan vertellen. Dan maak ik een passend verhaal.

Prachtig en ontroerend is het later, als hij als verhalenverteller Veritas, thuis op zijn eigen bed, aan de hele klas vertelt dat hij op reis moet naar het land aan de overkant. In zijn mantel neemt hij doosjes mee, vol her-

inneringen aan elk kind. De kinderen stralen: dit is hun meester!

Na zijn dood plant ik sneeuwkllokjes met de klas en halen we verhalen op, bijvoorbeeld over hoe rood hij altijd werd als hij boos was. Tekeningen van de hemel laten hem voetballen en sterren plukken. Zo komen dood en leven naast elkaar te staan.

SLEUTEL 5: DE KRACHT VAN HET ONBEWUSTE

De kracht van het onbewuste als bron van inspiratie is een belangrijke aanname bij het werken met metaforen, met Jung en Erickson als grote leermeesters. In de dimensie van het onbewuste zijn de lagen in de tijd met elkaar verbonden. Er is synchroniciteit en bovendien werkt het onbewuste associatief. In een coachingproces betekent dit dat je verleden, heden en toekomst gemakkelijk kunt afwisselen en vanuit meerdere hoeken kunt insteken om ervaringen op te roepen.

In een metafoor switch je bijvoorbeeld van jongetje naar volwassen man, of je richt je vanuit een broer- of grootvaderperspectief op een gebeurtenis. De plek van waaruit iemand kijkt, beïnvloedt de betekenis. In je taal maak je veelvuldig gebruik van impliciete suggesties: 'Weet je: je hele leven lang al ben je in gevecht. Stel, je zou een tel je wapens in het gras kunnen leggen ... Zou de wereld dan werkelijk ten onder gaan? Probeer het eens uit, hier en nu met mij.' Met beeldende vragen prikkel je het onbewuste. 'Miltontaal' is goudzoekerstaal. 'Ga je mee verdwalen? Ik weet de weg.'

In de begeleidingscontext zet je de taal in als hefboom tot verandering. Een zinnetje als: 'Ik ben zo verward', wordt zo het aangrijpingspunt voor de vraag: 'Hoe ga je jezelf uit de knoop halen?' Zo kantelt het perspectief, de kijkrichting draait zich naar autonomie en oplossing.

Het volgende voorbeeld is van Milton Erickson; het is krachtig in zijn eenvoud en helpt bij het op gang brengen van zoekprocessen. Juist het onverwachte in de opdracht aan zijn cliënt wijst de weg naar nieuw terrein.

Een overspannen manager klopt bij Erickson aan, omdat hij wordt overspoeld met werk. 'Koop een paar goudvissen in de dierenwinkel', is het wonderlijke advies. Dit herhaalt zich in de volgende gesprekken. Tot de man aangeeft dat zijn huis bijna een aquarium geworden is: 'Nu is het onleefbaar'. 'Dan weet je nu wat je te doen staat!', is het verhelderende en activerende antwoord.

Verhaalbeelden zijn wakermakers in een gebied waar iets van jezelf in slaap viel, een verhaal stelde of wegen onbedoeld afgesloten raakten. Beelden spreken het onbewuste rechtstreeks aan. We leggen van nature verbindingen tussen wat er in de buitenwereld gebeurt en onze binnenwereld; we willen en moeten betekenis geven. Hier kun je als therapeut, coach of trainer in positieve zin gebruik van maken. Aan de hand van een eigen ervaring, een voorbeeld of een mythisch, verhalend beeld spreek je verschillende typen mensen aan. Zo pendel je tussen ruimte bieden en 'dicht op de huid' zitten, en tussen ernst en lichtheid; afhankelijk van wat het meeste oplevert.

Wanneer hij binnenstapt voor een eerste coaching gesprek, krijg ik het al benauwd. Oei, dit is een uitnodiging tot 'keurig zijn' ... Daar ben ik niet zo goed in. Alles aan hem is perfect: het kapsel, de kleding en de uitstraling van controle. De rebel in mij wordt wakker en ik gebruik het als signaal. Op zijn A4'tje staan alle werkdoelen en pro-

blemen helder beschreven. Ik doop hem voor mezelf tot 'millimeterman' en daar komt meteen de glimlach. Ik verzacht.

Intussen vertelt hij over de bemoeizucht van zijn ex-partner. Een paar minuten laat ik hem begaan en vraag dan: 'Stel, je zou rode rozen voor haar meenemen, ter ere van zoveel jaar liefde samen ...' Zijn wangen krijgen kleur, nog heel even toont hij misprijzen. Maar dan winnen de rozen het toch. Het blijkt de opening voor vervolggesprekken over de verschillende geliefden die hij er in het geheim op na houdt.

SLEUTEL 6: DE GETUIGE

Een sleutelvraag bij het werken met verhalen is: 'Wie of wat in jouw geschiedenis was een belangrijke getuige?' In zijn boek *Mijn meneer* schrijft Ted van Lieshout hoe hij als lagereschooljongen op weg naar geheime bezoeken aan een volwassen man telkens langs een Mariabeeldje aan de kant van de weg komt. Niemand vertelt hij over zijn ervaringen. Wie zou hem geloven in de nuances die hij in de ontmoetingen ervaart, een mengeling van liefde en zachte dwang? Haar ogen kan hij vertrouwen. Met een handvol madeliefjes bedankt hij haar dat ze er voor hem is.

Alle personages, symbolen of delen in iemands verhaal kunnen hulpbron en getuige zijn. De ogen van de hockeystick vertellen over het meisje van ooit, dat zo graag wilde scoren om de liefde van haar vader te winnen. De grasmat heeft al haar blauwe plekken geteld. Anna, de koe in de wei, bewaart zonder iets te zeggen al je verhalen over eenzaamheid. Zij heeft geen oordeel, zoals de mensen. Bij de begeleiding kun je zulke stille getuigen inzetten als 'cotherapeut'.

Op mijn verzoek neemt een cursist tijdens de vervolgopleiding 'Het helende verhaal'

een symbool mee voor zijn innerlijk kind. In zijn grote mannenhanden houdt hij een wit washandje. Er hangt zwaarte om hem heen.

‘Wat vertelt het washandje?’, vraag ik. Intussen ga ik mee met de onwillekeurige beweging van zijn hand: een zacht wrijven. Hij antwoordt: ‘Hoe ik als jochie na schooltijd thuiskwam en zachtjes het dressoir afstofte, om mijn moeder niet wakker te maken.’ We zijn nu met hem terug in de tijd: in de huiskamer, waar zijn moeder, belast met depressies, ligt te slapen. De gordijnen zijn dicht, ook overdag. Zachtjes klinkt haar stem: ‘Ga maar spelen.’ Hij vertelt: ‘Zo stil als ik kon, bouwde ik dan met mijn lego.’ ‘Dus je was de allerstilste legospecialist van de wereld?’, vraag ik. Hij knikt.

Juist zijn vermogen tot stilte maakt hem nu tot een bijzondere therapeut. Ineens beseft hij het: het washandje en de lego verbinden toen en nu.

In de wereld van het verhaal gaat niets verloren, dat is een wetmatigheid. De prachtige vraag: ‘Waar wonen de niet-gesproken woorden?’, verwijst naar de plek voor het niet-vertelde. ‘Alles wat we uitsluiten, blijft op een diepere laag verbonden’, zegt Gregory Bateson. Dit betekent dat we er – ook met cliënten, coaches of teams – altijd naar terug kunnen gaan. Uitsluiten, ontkennen of negeren bestaan alleen in de taal, niet in de ervaring zelf. Dat schept allerlei mogelijkheden.

Hij staat aan het hoofd van een afdeling bij de politie en is inmiddels senior. In het supervisiegesprek geeft hij aan dat hij, voordat hij afscheid neemt, nog graag een lezing wil houden voor familieleden van vermiste personen. Dat is een pijnlijk en spannend gebied, juist omdat het rouwpro-

ces gaande blijft, zolang iemand niet gevonden is. Hoe kan hij dit aanpakken? Het is duidelijk dat dit niet zomaar een vraag is – het thema raakt hem. En het is ook alsof hij zich verantwoordelijk voelt.

Dat laatste wordt voor mij de ingang bij het gesprek en een ‘zoek-anker’ bij het oproepen van een vergeten beeld uit zijn kindertijd. Hij noemt het schilderij in de woonkamer, vroeger thuis. Iedereen van het gezin stond erop, behalve zijn kleine, vroeg gestorven broertje. Hoe vaak heeft hij niet naar hem gezocht, met de wens ook hem een plek in de geschiedenis te geven?

Met deze kwetsbare en herkenbare eigen ervaring opent hij de lezing. Zo toont hij de toehoorders zijn betrokkenheid bij hun verdriet. En vertelt hij dat geen enkel mens vergeten wordt.

Het niet-benoemde en de geheime woorden beschermen de verboden kamer en zijn tegelijkertijd de toegang ernaar toe. In de oeroude Eleusische mythen was de sleutel op de tong verborgen: daar bevond zich de essentie. Om daar contact mee te krijgen, vraagt wel luisteren ‘achter de woorden’. Als iemand stilvalt of hapert, weet je of hij het eigen verhaal al dan niet ‘bewoont’. Je verkent als begeleider welke kant van een polariteit er wordt vergeten of onbewust wordt weggelaten. Licht en schaduw, moeder en vader, jong en oud, bedreigend en teer, mannelijk en vrouwelijk: ze horen onlosmakelijk bij elkaar. En juist in het onbekende land wacht de uitdaging of het leermoment.

Uiterst gespannen geeft de cursiste aan dat er al heel lang een geheim in haar leven is. Het woord ‘geheim’ verbind ik als trainster met het gruwelijke sprookje van Blauwbaard. Wil ze meedoen aan een symbolische

opstelling? Ze knikt. Even later staat ze voor de verboden kamer in het paleis van Blauwbaard. In haar hand een klein gouden sleuteltje. Wat ligt er achter die deur? Trillend opent ze het slot: een stapel botten ... Ze zijn van zijn vorige geliefden. Daar ligt de waarheid. Nu ze die onder ogen ziet, weet ze ook wat haar te wachten staat. En dat ze hulp moet inroepen. Ze is net op tijd! Onschuld transformeert zo in daadkracht. Vanuit het beeld van Blauwbaard schrijft ze vervolgens over haar pijnlijke ervaringen. Een bevrijdende eerste stap.

SLEUTEL 7: DE TERUGKEER Vanuit narratief oogpunt schuilt in elk verhaal een zoektocht naar heelheid, een verlangen naar integratie van het gefragmenteerde. Ergens in mensen is er het besef dat ze zich schuilhouden en tevoorschijn moeten komen; de deur staat op een kier. In dat onderweg zijn past de eigen naam meer en meer bij de held(in). Er ontstaat zicht op de rode draad in het verhaal. Bijna thuis word je, net als de Griekse held Odysseus, onverwacht extra beproefd. Ben je sterk genoeg om de schat die je onderweg ontdekte, in de wereld te brengen?

Op de terugtocht naar Ithaca, zijn thuisland, krijgt Odysseus een geschenk van de koning mee. Zijn manschappen op het schip, tot dan toe echte kameraden, vertrouwen het niet en worden jaloers. Waarom hij wel en zij niet? Op het moment dat Odysseus ligt te slapen, openen ze stiekem de zak. Het is een zak met tegenwind. Geen tel later blaast een harde storm het schip terug naar open zee. Het kost dagen om weer op koers te komen.

Het eigen verhaal ‘bewonen’, alles insluiten wat er is, is zowel een tocht als een uitda-

ging. Hoe vaak word je niet teruggeblazen onderweg en voelt het alsof je opnieuw moet beginnen? En als het land dan eindelijk in zicht komt, wie zul je dan zijn? En word je in je ware aard herkend?

In de mythe van Odysseus wacht zijn oude voedster hem op. Zij herkent hem dwars door zijn vermomming heen: aan de littekens van ooit. Dan is hij werkelijk thuis. Op de plek van bestemming, een ‘geweten plek’. Wijzer en heler dan ooit.

Het helende verhaal vormt een bron van inspiratie en bezieling. Het is een sleutel naar zingeving en het terugvinden van de eigen veerkracht.

LITERATUUR

- Bateson, G. (1984). *Het verbindend patroon*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Campbell, J. (2005). *De held met de duizend gezichten*. 4e dr. Baarn: Olympus.
- Enquist, A. (1991). *Soldatenliederen. Gedichten*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Erickson, M. & Rosen, S. (1987). *Mijn stem gaat met je mee*. Amsterdam: Karnak.
- Goudswaard, J. (2010). *Hinkelen*. Utrecht: Phoenix Opleidingen.
- Goudswaard, J. & Veenbaas, W. (2005). *Het helende verhaal. De metaforische ruimte als ingang bij therapie, coaching en training*. Utrecht: Phoenix Opleidingen.
- Lieshout, T. van (2012). *Mijn meneer*. Amsterdam: Querido.
- Olthof, J. & Vermetten, E. (1994). *De mens als verhaal*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Veenbaas, W. (2000). *Op verhaal komen. Werken met verhalen en metaforen in opleiding, training en therapie*. Utrecht: Scheffers.